

А.Р.НАЙМАНБАЙ

АНТОНИМДІК-СИНОНИМДІК ПАРАДИГМАЛАР

Лингвистикалық еңбектерде парадигма, синтагма терминдерінің бұрыннан қолданылып келе жатқандығы айтылып, анықтамалар берілген: «Парадигма деп тілдік бірліктің тілдік система элементі ретінде бір-біріне жақын не қарсы

келетін қасиеттерімен адам санасында жинақталған, яғни тіл элементтерінің сол тілді пайдаланушы адамның санасында жинақталуын айтамыз» [1, 310]. Парадигма (грек. paradeigma – үлгі, мысал) – бір-біріне қарама-қарсы қойылған, бірақ

ортақ белгісі бар немесе ұқсас ассоциация тудырушы кез келген лингвистикалық бірліктер тобы. Парадигмалық қатынастар арқылы байланыста болатын тіл бірліктерінің жиынтығы [2, 126].

Өткен ғасырдың 70-жылдарына дейін философияда қарама-қарсылық — «қарама-қарсылықтың бір жағын көрсететін категория» деп берілген. Ал Е.Миллер философиялық деректерге сүйене отырып [3, 79-89], қарама-қарсылық — «развитое до предела различие одной сущности» [4, 41], айырмашылықтың ең соңғы деңгейі, кезеңі деп көрсеткен. Қарама-қайшылық заттың қасиетінде: оның бөліктеріне жақындық, ұқсастық, алшақтық, қарама-қарсылық жатады. Сонымен біздің қарама-қарсылыққа бір мағынаның шеткі айырмашылықтарына дейін дамыған деген тұжырымымыз қазіргі заманғы ғылыми және философиялық ой-пікірлерімізбен қайшы келмейтін сияқты. Біз антонимдік қарама-қарсылықты абсолютті және ауыспалы деп беруіміз сыртқы және ішкі қарама-қарсылықтардың болуымен тура келеді. Мысалы, философтар екі орындықтың ақ және қара түске боялуын қарама-қарсылық деп қарастырады, ол столдың бар-жоқтығымен байланысы емес, бұл сыртқы қарама-қарсылық жақтардың, заттардың, үрдістердің ішкі бірлігінің керекті байланысты болып табылады. Осылай біз антонимдерді абсолютті деп бөлеміз — себебі олардың қарама-қарсылығы ауыспалы емес, еркін; сонымен қатар ауыспалы — оның қарама-қарсылығы көзқарасқа, қандай да бір нақты коммуникативті жағдайға байланысты болады.

Бірінші топқа антонимдердің екі түрін жатқызамыз. Нақты өмірде, тіршілікте бар құбылыс, үрдіс, қасиеттердің қарама-қарсы мағыналарын көрсететін антонимдер: *шығару-жүту* (жылу энергиясы), *көтерілу-төмендеу* (дене ыстығы, температура), *қату-еру* (жер қабаты, қыртысы) тағы басқалары.

Бұл мысалдар неге бірінші топқа жіктеледі деген заңды сұрақ тууы мүмкін. Қазақ тілін білетін кез келген адам осы жұптардың антонимдес екендігін айтып бере алады, бірақ қалыпты өмірдегі құбылыс, үрдіс, қасиет-қатысына қарай *жылы* — *суық*, *жақын* — *алыс* жұптарының антонимдес емес, бұларға қарама-қарсы мағынадағы сөздер деген анықтама берумен шектелуі мүмкін. *Жылы* — *суық* антонимдік жұбына тоқталар болсақ: осы сөздердің қарама-қарсы мағыналарының арасынан «айырмашылықтың екі шегін беретін» қандай да бір қарама-қарсылықтың басталу са-

пасын (белгісін, қасиетін) көрсететін нейтралды (не суық емес, не жылы емес) нүктені (сызықты, белгіні) алсақ, адамзаттың ойлау өрісіне қарай, өр түрлі жағдайға қарай осы нүктені қабылдау деңгейі өзгеріске түсе алады. Ендеше жылы және суық сөздерін өр түрлі заттармен, құбылыстармен, нәрселермен, үрдістермен байланыста қолдану осындай өзгерістерді туғызады.

Бірінші топтағы антонимдерді екі түрге бөліп қарастыруымыз шартты түрде: себебі бірінші түрдегі антоним жасайтын қарама-қарсылық қоғамдық өмірдегі құбылыстарды да көрсете алады және керісінше екінші түрдегі жұптар біріншінің қызметін алып жүреді: *төмендеу* — *жоғарылау*, *бөліну* — *бірлесу* т.б.

Екінші топты да шартты түрде екіге бөліп қарастыруға болады. Күнделікті тұрмыста кездесетін, адамдар ойынан тәуелсіз құбылыстар, өзгеріс-фактілерді сипаттауда жұмсалатын антонимдер. Олардың қарама-қарсылығы қандай да бір белгілермен шектеулі. Мұндай антонимдердің қарама-қарсылық мағынасы шартты, ал сипатталуы нақты-нақты бір салада немесе бір нақты қарым-қатынас кезінде қолданылады: *бай-кедей* (кәсіпкер, жұмысшы), *алыс-жақын* (аспан, жер), *биік-аласа* (шың, ағаш), *үлкен-кішкентай* (жануар, жәндік). Мұндағы жақша ішіндегі сөздер антонимдер мағынасының шарттылығын көрсетеді. Мәселен, шың мен ағаш сөздері арқылы биік-аласа антонимдік жұбының шарттылығын көрсетуге болады: ең биік ағаш ең аласа шыңнан анағұрлым төмен, немесе ең төмен шың ең жоғары ағаштан жоғары. Егер бірінші топтағы антонимдермен жоғарыдағы мысалдағы антонимдерді салыстырар болсақ, біраз айырмашылықтарды көруге болады: *үлкею-кішірею* жұбындағы антонимдік қарама-қарсылықтың сипаты, сол шың мен ағашқа байланысты еш өзгермейді, яғни абсолютті болады, ал *алыс-жақын*, *үлкен-кіші* жұптары тек бір тектес заттар не бір құбылысты салыстырғанда қарама-қарсы мағына береді. Мысалы: алыс не жақын жер, биік не аласа тау.

Осы топтағы екінші түрдегі антонимдерге көпжылдық, ғасырлар бойғы қалыптасқан дәстүрлер, ырымдар, адамның нақты бір өмір сүру жағдайына байланысты құбылыстар, фактілер, қасиеттердің қарама-қарсылығы субъективті көзқарас негізінде қабылданатын объективті айырмашылықтардағы құбылыстар, өзгерістер және басқа фактілерді сипаттайтын құбылыстар жатады. Мысалы: *ащы-тәтті*

(дәмдік қасиеттері), *мейірімді-қатыгез* (адамдық қасиеттер), *жақсы-жаман* (сапа), *дұрыс-бұрыс* (көзқарас).

Бірінші топтағы сияқты екінші топтың екі түрі аралығында да бірлестік бар. Олардың ең негізгі қасиеттері — бұл топтың антонимдік жұптары шартты қарама-қарсылықты білдіретіндігінде. Осы топтастырған кезде соңғы түрді тағы екі шартты топшаға бөліп қарастыратынымызды атап өткен жөн: өмірде жоқ құбылыстар мен қасиеттерді беретін қиялдағы қарама-қарсылықты антонимдер — өмірде нақты фактілерді, құбылыстарды беретін антонимдік жұптар. Мысалы: *бұ дүние — о дүние, жолы болды — ойлағаны іске аспады, орынды — орынсыз* т.б.

Жоғарыдағы ойларымызды сараптай келе, тіл біліміндегі қарама-қарсылық мәндердің бәрі сыртқы күштердің әсерінен пайда болады деуге болады. Қарама-қарсылықтың берілу мәнін, ой-қиялдың шығармашылықпен қабылданатынын ескерген жөн. Сол себепті де материалдық өмірде жоқ, бірақ ой-қиялымыздың әсерінен пайда болған құбылыстарды — объективті дүниедегі құбылыстар қатарына жатқызуға болады.

Лексика-семантикалық жүйенің саралану белгілерін анықтай келе, А.А.Уфимцева оларға тән белгі ретінде тіл жүйесіндегі сөздердің үш деңгейдегі мағыналық байланыстарын атайды:

- а) жеке сөздер деңгейіндегі мағыналық байланыстар (сөз ішіндегі мағыналық байланыстар);
- ә) сөз тізбектері деңгейіндегі байланыстар (микрожүйелердегі сөздердің өзара байланыстары);
- б) тілдік жүйе деңгейіндегі мағыналық байланыстар: сөз жасаушы байланыстар [5].

Бірінші және екінші деңгейдегі мағыналық байланыстарды зерттеу антонимия мен полисемияның арасындағы қатынастардың мазмұнын аша түседі. Антонимия мен полисемияның байланыстарын кеңінен түсіндіру үшін, полисемияның ауқымы кеңдеу екенін, антонимияның полисемияға қосылатынын, сонымен анықталатынын, ал полисемия өз кезегінде антонимияны күрделендіріп: «бір-біріне қарама-қарсы сөздерді күрделендіретінін» айта кету керек.

А.А.Уфимцева еңбегінде [5] антоним мен синонимдердің ұқсас тұстары аталып өткен. Антонимдер де, синонимдер де лексика-семантикалық топқа жатады. Антонимдердің негізі — ұғымның қарама-қайшылығында болса, синонимдердің негізі — мағына жақындығында. Л.А.Новиков қарама-қарсылық бір құбылыстың,

екі не бірнеше құбылыстардың арасында болатынын атап көрсетеді. Синонимдік, антонимдік байланыс қолданылу кезінде анық байқалады. Антонимдерді де семаларын салыстыру арқылы, контексте қолданылу мүмкіндіктерін көрсетуге болады. Ю.Д.Апресян антонимдер мағынасына талдау жасау арқылы «антонимдердің жалпылық қасиеті олардың семантикалық қасиетінен ғана шығады. Дүниеде қарама-қарсы әрекеттер өмір сүрмейді, олар адамдардың ойлауы арқылы анықталады», — дейді [6, 49].

Қарама-қарсылық пен жалпылық ұғым заттардың белгісі болып саналмайды, ойлау процесі негізінде анықталады. Синонимдер мен антонимдер арасындағы байланыс бір өлшемге негізделмейді. Ғалым А.Е.Жүсіпов: «Кейбір синонимдік қатарлар екінші бір синонимдік қатарға қарсы мағыналас болып келіп, бұған қарама-қарсы екінші бір синонимдік қатар жасалып, антонимдік жұптар жасалатынын» атап өтеді [7]. Дегенмен, кез келген синонимдерді қарама-қарсы қою арқылы антонимдік жұп құрыла бермейді.

Бір контексте мөндес сөздердің стильдік мақсатта қатар қолданылатынын сияқты, антонимдік-синонимдік қатарлар да бірге қолданылады. Бұл — сөйлемге ерекше мән беріп, контекст мазмұнын тиянақтай, жинақтай түседі. Кейде жағымсыз болмысты суреттеу мақсатында түбірлес сөздерге сын есімнің *-сыз/-сіз* жұрнақтары жалғану арқылы да қарама-қарсы мағына тудыруға болады: *некелі-некесіз, балалы-баласыз*.

Вариант, дублет — француз сөзі, қазақша екі, қос сөз деген ұғымды береді. Варианттың (латын. *varians* — өзгермелі) бір сөздің әр түрлі айтылып, әр түрлі нұсқада берілуі. Варианттылық тілдің коммуникативтік қызметіне байланысты. К.Аханов «Тіл білімінің негіздері» еңбегінде сөз варианттарын фонетикалық және морфологиялық деп екіге бөледі. Автор фонетикалық варианттың дербес лексикалық единицаларға айналуы мүмкін дейді [8]. Ә.Болғанбаев қазақ тіліндегі жарыса қолданылып жүрген варианттарды синонимдермен ажырату қажет екендігіне тоқталады [9, 53].

Синонимдерді жіктеу үшін антонимдердің маңызды екендігін шетелдік ғалым Ш.Баллиден соң [10, 6], орыс тіл білімінде алғаш көрсеткен А.М.Пешковский болды: «Ничто так не помогает выявить разницу между синонимами, как подбирание к ним антонимов» [11, 175].

Арнайы және оқу құралдарында антонимдер мен синонимдердің ұқсастығы А.А.Уфимцева, Л.А.Новиков, В.Введенская және басқа ғалым-

дардың еңбектерінде аталып өткен. Жинақталған деректерді топтастыра келе, антонимдер мен синонимдерді мынадай жүйеге келтіруге болады:

- 1) әр түрлі сөздер;
- 2) бір сөз табына жатады;
- 3) бір лексика-семантикалық топқа жатады;
- 4) кейбір мағыналарында антонимдік және синонимдік қатынасқа түседі;
- 5) антонимдік және синонимдік қатар деп аталатын микроқұрылымдарды түзеді.

«Антонимдер лексиканың өзге топтарынан оқшау, жеке-дара тұрған құбылыс емес, олар синонимдермен байланысып жатады» [12].

Осы тұста Л.В.Введенскаяның антонимдердің теориясы мен лексикографиясына арнап жазған құнды қолжазбаларының орны ерекше. Ғалым — синонимдік-антонимдік парадигманы құрып, бірнеше сөзден, я сөйлемнен тұратын тілдік бірліктер арасындағы антонимдік қатынастардың ара жігін ашып, қарама-қарсылыққа негізделген стилистикалық фигураларды бөліп, олардың атауларын табуда көп еңбек сіңіреді.

Антоним де, синоним де семантикалық құбылыс. Антоним мағына қарама-қарсылығына негізделсе, синоним мағына жақындығына негізделеді. Мысалы, *жуас-асау* деген антонимдік жұптың екінші сыңарының синонимі — *тентек*. Осы сөз *жуас* сөзіне қарсы мағынада қолданылып антоним болады, соның нәтижесінде екі антонимдік-синонимдік жұп туады.

«Синоним сөздер мағына жағынан бір-біріне жақын болғанымен, үнемі бірінің орнына бірі қолданыла бермейді» [13, 22-23]. Өйткені оларда мағыналық жақындық та, алшақтық та бар. Сондықтан синонимдік қатардағы сөздер өзіне қарсы мағыналас екінші бір синонимдік қатарға енген сөздердің кез келгенімен антонимдес бола бермейді. Синонимдер бірінің орнына бірі қолданылғанда тандап, талғап қолданылатыны сияқты, антонимдік жұп құрғанда да тандап, талғап жұмсалады.

Синонимдік қатарлар баспалдақты (синонимдік сөздіктерде бірінен соң бірі орналасқан бірліктер түрінде беріледі), олар ашық құрылым деп есептеледі де (синонимдік қатарлардың ашықтығы мен жабықтығы жайлы бірыңғай пікірлер жоқ, мәселен Б.В.Гронунг синонимдер жабық синонимдік қатар түзулері керек деп есептеген), ал антонимдік қатарлар екі мүшеден тұрады да, жабық құрылым деп саналады (антонимдік сөздіктерді антонимдік қатардың мүшелері сы-

зықша арқылы беріледі). «Антонимдердің жабық класы лексика саласында көбірек кездеседі: мәселен екі мүшеден ғана тұратын негізгі сын есімдерден болған шағын жабық кластарды атап көрсетуге болады — *үлкен-кіші; ұзын-қысқа; ыстық-суық* т.б.» [14, 135].

Антонимдер мен синонимдер стилистикалық рендеріне қарай да өзгешеленеді: біріншілері антонимдік қатар түзіп, негізінен бірдей стилистикалық ренде болады, ал екіншілер үшін бір қатарында әр түрлі стилистикалық мағынадағы сөздердің болуы ғажап емес. Тіпті синонимдердің әр түрлі стилистикалық «салаларға» жатуы олардың бірден-бір ерекшелігі болып саналады.

Антонимдік қатынасқа түсетін екі синонимдік қатарлы сөздер арасында екі түрлі байланыс бар: радиальды және линейлі.

Радиальды байланыс кезінде бір синонимдік қатардағы сөздер келесі синонимдік қатардың әр сөзімен антонимдік жұп құрайды. Егер синонимдердің бірінші қатарын шартты түрде А, Ә, Б деп алатын болсақ, екінші қатар кезегінде А₁, Ә₁, Б₁ болады.

Радиальды байланыс әр синонимдік қатардағы сөздер өзара антонимдік жұпты құра алатын жағдайда ғана мүмкін болады. Сызбада көрсетілгендей кез келген сөз қарсы жұптағы сөзге антоним болуы негізгі шарт болып табылады. Мысалы: *алыс — жақын, қашық — таяу* жұптары әр түрлі тақырыптық топқа жататын сөздермен жұптала береді, ал *ауыл, аймақ, көл, орман, аялдама* т.б. антонимдік жұптар қандай да бір күрделі стилистикалық өзгешелікке ие емес, сондықтан осы жұптардың орын алмасып қолданыла берулеріне болады: *алыс — таяу, қашық — жуық, жырақ — жақын, алыс — жуық, жырақ — таяу*.

Радиальды байланыс кезінде сөйлемдегі антонимдерді синонимдік жұптағы басқа да сөздермен еркін ауыстыра беруге болады:

«Алыстан арбалағанша, жақыннан дорбала».

«Жыраққа қойсаң,

Жақыннан аласың».

Линейлі байланыс кезінде әр сөз келесі синонимдік қатардағы тек бір ғана синонимге антоним бола алады. Мұндай жағдай көбінесе бір түбірлі сөздер бір-біріне қарама-қарсы қойылған кезде жиі кездесіп отырады.

Үлгілі — үлгісіз, көргенді — көргенсіз, тәрбиелі — тәрбиесіз, өнегелі — өнегесіз, әдепті — әдепсіз. Мысалы, халық мәтеліндегі:

«Әдепті бала — арлы бала,

Әдепсіз бала — сорлы бала».

Антонимдік-синонимдік парадигмаларды жан-жақты зерттеген В.В.Введенскаяның тұжырымдауынша, синонимдік байланыстарына қарай антонимдік жұптарды үш топқа бөліп қарастыруға болады екен:

1) антонимдік жұп мүшелерінің синонимдері жоқтар;

2) жұптың екеуінде де синонимдері барлар;

3) антонимдік жұп мүшелерінің тек біреуінде ғана синонимі бар сөздер [15, 10].

Қазақ тіл білімінде бір сөз қарсы синонимдік қатардағы кез келген сөзбен антонимдік қатынаста жұп құра алатын болса, сол қатардағы келесі сөздер ондай мүмкіндікке ие бола алмайды. Синонимдік қатардағы сөздер өзіне қарсы мағыналас екінші бір синонимдік қатарға енген сөздердің кез келгенімен антонимдік жұпқа түсе бермейді. Синоним сөздер бірінің орнына бірі қолданылғанда тандап, талғап қолданылатыны сияқты антонимдер де өз жұптарын сол принципке сай құрайды. «Қазақ тілінің синонимдер сөздігінде» мынадай синоним қатары берілген: *күшті, әлді, мықты, қарулы, қайратты, қажырлы, берік*. Осы сөздер зат есімдермен тіркесіп келіп белгілі бір заттардың, адамдардың қасиеттерін білдіреді. Осы синонимдік қатардағы сөздер өз ерекшеліктеріне сай антонимдік жұп тандайды: *күшті — әлсіз* (адам); *мықты — жасық* (басшы); *берік — осал* (мекеме); *қажырлы — ынжық* (жігіт), *қуатты — қуатсыз* (электр токтары). Осы мысалдардан байқағанымыздай синонимдік қатардағы кейбір сөздер карама-қарсы синонимдік қатардағы бірнеше сөздермен (радиальды қатынасқа түскен), ал керісінше біразы тек бір ғана сөзбен жұп құрады (линейлі байланысқа түскен).

Жоғарыдағы тұжырымдарды ескере келе мынадай қорытындылар жасауға болады:

1) лексикалық синонимдер мен антонимдік жұптар көркем әдебиет тілінде еркін меңгеріліп, орнымен жұмсалып, айтылар ойдың көркемдігін тереңдеп беруге жұмсалады;

2) синонимдік-антонимдік жұптар еркін тіркесу нәтижесінде шығарма тілінің эмоционалды-экспрессивті бояуын ашып отырады;

3) антонимдік-синонимдік жұптар радиальды және линейлі қатынасқа түсіп, жұп-сыңарлар құрайды;

4) Бір мағына беретін бірнеше сөзді және карама-қарсы мағыналы сөзді ұтымды қолдана отырып, жазушы шығармалары тілінде сұлу да өрнекті бейне жасалады.

ӘДЕБИЕТ

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М.: Советская энциклопедия. 1966. 608 с.
2. Салқынбай А., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. Алматы: Сөздік-словарь, 2002. 304-б.
3. Аверьянов А.Н. Динамика противоречий // Вопросы философии. 1976. №5.
4. Миллер Е.Н. Вопросы лексики и фразеологии современного русского языка. Ростов-на-Дону, 1968. 208 с.
5. Уфимцева А.А. К вопросу о лексико-семантической системе языка // Вопросы языкознания. 1962. №4.
6. Апресян Ю.Д. Проблемы синонимии // Вопросы языкознания. 1957. №6.
7. Жүсіпов А.Е. Қазіргі қазақ тіліндегі карама-қарсылықтың коннекторлары: ҚДА. Астана, 2004. 29-б.
8. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. Алматы: Санат, 1993. 496-б.
9. Болғанбаев Ә. Қазақ тілі лексикологиясы. Алматы: Мектеп, 1998. 223-б.
10. Балли Ш. Французская стилистика. М., 1961. 394 с.
11. Пешковский А.М. Как вести занятия по синтаксису и стилистике в школах взрослых. М., 1959.
12. Мусин Ж. Қазақ тілінің антонимдер сөздігі. Алматы: Мектеп, 1984. 176-б.
13. Болғанбаев Ә. Қазақ тілі лексикологиясы. Алматы: Мектеп, 1979. 176 б.
14. Ельмслев Л. Можно ли считать, что значения образуют структуру? // Новое в лингвистике. М., 1962. Вып. II.
15. Введенская Л.А. О взаимодействии антонимии и синонимии. М., 1978.